

ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ДОКТРИНА ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті проаналізовано художній спадок Михайла Грушевського. Особливу увагу зосереджено на дослідженні новели «Остання кутя». Здійснено порівняльний аналіз зазначеного твору М. Грушевського та оповідання Панаса Мирного «Морозенко».

Ключові слова: екзистенціалізм, мала проза, жанр, стиль.

В статье анализируется художественное наследие Михаила Грушевского. Особенное внимание сконцентрировано на исследовании новеллы «Последняя кутя». Произведен сравнительный анализ упомянутого произведения и рассказа Панаса Мирного «Морозенко».

Ключевые слова: экзистенциализм, малая проза, жанр, стиль.

An author analyses in the article an artistic legacy creation of Michael Grushevskiy. The special attention is concentrated on research of short story «Last kut'ya». The comparative analysis of the mentioned work and story of Panasa Peaceful «Morozenko» is produced.

Key words: existentialism, small prose, genre, style.

Поетику малої прози кінця ХІХ — початку ХХ століття формували моделі екзистенційного мислення. У творах М. Грушевського постали мотиви смерті, тривоги, екзистенційної напруги тощо. Письменник один з перших в українській літературі показав смерть як закономірне явище буття.

Отже, дослідження творчості М. Грушевського дозволить по-новому подивитись на питання традицій і новаторства, та відслідкувати формування екзистенційної доктрини у модерній прозі кінця ХІХ — початку ХХ століття.

З поставленої мети впливають такі завдання:

- систематизувати наукові погляди вітчизняного та зарубіжного літературознавства щодо творчості М. Грушевського;
- дослідити поетикальні особливості творів М. Грушевського екзистенційного спрямування;
- з'ясувати співвідношення традиційного і новаторського у новелах М. Грушевського.

Перші публікації Михайла Грушевського з'явилися у 1885–1886 роках («Бех-аль-Джугур» (1885 рік) та «Бідна дівчина»

(1886 рік)). Дебютні прозові твори друкувались під псевдонімом М. Заволока. До 1928 року його проза друкується окремими збірками та з'являється в періодиці. Загалом у сучасників белетристична творчість Грушевського знаходила схвальну оцінку. Першим рецензентом був І. Нечуй-Левицький. У 1918 році відразу дві збірки оповідань письменника дістають доволі розгорнуті рецензії. В. Старкевич подає рецензію на збірку оповідань «Sub divo», Л. Старицька-Черняхівська рецензує збірку оповідань «3 старих карток». Найбільш ґрунтовну і всебічну оцінку проза Михайла Грушевського дістає в «Історії українського письменства» С. Єфремова [8, с. 534–539].

У 1935 році з'являється праця І. Крип'якевича про літературну діяльність Михайла Сергійовича «М. Грушевський. Життя і діяльність». У радянський час творчість М. Грушевського не вивчалася. Його ім'я майже не фігурує, навіть побіжно, в більшості підручників з історії української літератури. У підручнику «Історія української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття» під редакцією П. П. Хропка письменник згадується тільки як редактор «Літературно-наукового вісника» (1907–1914) (див. [10, с. 76]).

Наприкінці ХХ століття активізується увага до творчості белетриста: перевидаються твори (1990 рік – «Предок», 2002 рік – Твори у 50-ти томах), з'являються нові рецензії. У 1989 році твори М. Грушевського увійшли до збірки «Українська новелістика кінця ХІХ – початку ХХ століття», у 2000 році вийшли друком досі неопубліковані твори у книзі під редакцією Л. Винара «Михайло Грушевський: Із літературної спадщини». Творчість М. Грушевського ввійшла в коло творчих пошуків Б. Романенчука, М. Ільницького, А. Гумецької, Л. Пушака. У 2008 році була захищена дисертація Надії Янкової «Жанровостильові і поетикальні параметри творчості М. Грушевського». Дослідниця вважає М. Грушевського другорядним письменником, а його творчий доробок – белетристикою. Н. Янкова наголошує: «Роль і значення белетристики в загальнолітературному процесі українські дослідники применшували через домінування старої аналітичної моделі, оберненої до серії дихотомій і пріоритетів. У цих вимірах висока культура проти-

ставляється масовій (розважальній) літературі. Такий підхід не лише унеможливив окреслення ролі белетристики у формуванні жанрових канонів, а й заперечував культурологічну цінність белетристичної прози» [15, с. 6]. У визначенні С. Павличко «другорядний прозаїк-народник» [12, с. 9], яким вона наділяє М. Грушевського, простежується негативна конотація. На наш погляд, термін «письменник другого плану» більшою мірою нівелює оціночний момент, а тому є більш науковим.

М. С. Грушевський своїм покликанням вважав «роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя» [4, с. 6]. І тільки пристрасне захоплення історією та обставини життя витіснили заняття літературою на другий план, але писати він не полишав ніколи. Про долю його літературної спадщини С. Білокінь відзначає так: «Сьогодні багато людей зачитується книгами М. Грушевського як духовними молитовниками нації. І якщо материк Грушевського-історика ми почали вже потроху освоювати, то глибину творів Грушевського-белетриста нам ще треба належно відкрити і належно поцінувати» [5, с. 240]. Про необхідність сучасного прочитання його літературних творів ідеться й у Л. Винара, який виділив грушевськознавство як окрему науку і розробив структуру її дисциплін. Літературна творчість Грушевського є однією з дисциплін грушевськознавства. Хоча при цьому Л. Винар і додає, що «літературна творчість становить окрему і, мабуть, найменшу частину творчої спадщини Михайла Грушевського» [2, с. 41].

Жанрова палітра творчості М. Грушевського доволі різноманітна – це історичні та психологічні оповідання, філософсько-психологічні етюди, історичні драми, ліричні вірші. Нас, у першу чергу, будуть цікавити філософсько-психологічні етюди, які ввійшли до збірки «Sub divo». Твори цієї збірки мають виразно екзистенційну настанову. Л. Пушак пише: «Художній погляд М. Грушевського спрямований на екзистенційні проблеми людського життя, увагу письменника привертають метафізичні явища буття. Це дозволяє стверджувати, що на художньому мисленні автора збірки «Sub divo» позначився вплив модернізму» [14, с. 132].

Автор пояснює назву так: «Я зібрав їх під спільним заголовком «Sub divo», трудним до перекладу виразом – «під голим

небом», чи що, — щоб передати цими словами те почуття, коли людина бачить себе **перед лицем вічності** чи всесвітнього простору, — коли падає все, що обмежує, закриває ці перспективи, **відгороджує** людину від них і від тих запитань, які вони ставлять. Відкрите, голе небо, особливо нічне, часто будить такі почуття і настрої в людині, **вирваній з метушні** (підкреслення наше. — *І. Н.*) щоденних інтересів, і я ужив цього виразу як ключа до тих настроїв, котрими перейнята ця збірка» [4, с. 243]. Як бачимо, М. Грушевський використовує лексику та символи, які стали ключовими в філософії екзистенціалізму. Суттєва відмінність у розумінні світоустрою власне екзистенціалістами (Камю, Сартра, Ясперса та інших) та М. Грушевським полягає у відсутності відчуття жаху, страху перед лицем байдужої вічності в останнього. З цитат творів Грушевського прочитується його ставлення до смерті: «Мої гадки, в перегони з птахами, летіли в цей повний безконечного страждання, але й безмірної привабливості світ...» [4, с. 11] (твір «Предок»). «Для нього самого смерть без загробного життя, без посмертного продовження особистих почувань стала вже давно єдино гармонійним, єдино розумним закінченням життєвого процесу» [5, с. 131]. І далі: «Ах, смерть — розривачка всіх уз і трудів, вічний сон без мрій і сновидінь, спочинок, неприступний нікому ні фізичному, ні моральному болеві...» [5, с. 131]. Так заради чого ж жити? На це питання М. Грушевський відповідає: «Джерело краси й утіхи в житті для життя» [5, с. 137] (твір «3 похорону»).

Відсутність песимістичних настроїв у більшій частині тогочасних письменників помітили і дослідили Н. Шутило та Я. Поліщук. Останній, аналізуючи творчість М. Коцюбинського, зазначив: «Інша справа — Коцюбинський, у світогляді якого заважається оптимізм молодого народу, сповненого віри в майбутнє визволення та утвердження» [13, с. 256]. Дослідник також наводить спогади М. Горького про М. Коцюбинського: «Смерть необхідно перемогти, і вона буде переможена! [...] Я вірю в перемогу розуму і волі людини над смертю, так само як у те, що сам — скоро помру. І ще помруть мільйони людей, а все-таки, з часом, смерть стане простим актом нашої волі, — ми будемо відходити в

небуття так само свідомо, як відходимо до сну. Смерть буде переможена тоді, коли більшість людей явно усвідомлять ціну життя, зрозуміють його красу, відчують насолоду працювати й жити» [13, с. 256].

Щоб простежити еволюцію ставлення до мотиву смерті, проаналізуємо твори «Морозенко» Панаса Мирного та «Остатня кутя» Михайла Грушевського. Вибір творів зумовлюється тим, що вони були написані майже одночасно. Твір Грушевського «Остатня кутя» – у 1884 році, а «Морозенко» Панаса Мирного – у 1885 році. Подібною є жанрова специфіка, обрана і задекларована авторами в підзаголовках. Нарешті, обидва твори об'єднує проблема смерті – смерті під час свята Різдва.

Оповідання П. Мирного й М. Грушевського мають схожу композицію: знайомство з головними героями, розвиток дії з елементами ретроспекції, кульмінація – смерть головних героїв, епілог – реакція на смерть оточуючого світу. Але автори вирішують у рамках подібної композиції, а до того ж і тематичної спрямованості, власні завдання, реалізують своєрідне авторське бачення предмета художнього зображення. У П. Мирного смерть Пилипка та Катрі є докором суспільству, а у творі М. Грушевського смерть головної героїні, її перехід у інший світ постають самодостатнім предметом художнього осмислення.

Твір П. Мирного «Морозенко» пафосно драматичніший, ніж новела М. Грушевського «Остатня кутя». Він належить до кращих зразків соціально-побутових творів. У самому доборі матеріалу Панасом Мирним відчувається звинувачення суспільства, підкреслення глибинної несправедливості соціальної системи. Головними героями є малий напівсирота Пилипко та його мати Катря. Напередодні Різдва в домі Катрі та Пилипка закінчується весь харч та дрова. Катря в розпачі благає Бога про поміч. Малий Пилипко вирішив порадувати свою матір і принести від хрещеного батька їжі та грошей. Дорогою до хрещеного Пилипко замерзає в лісі. Катря знаходить мертвого сина, і «в неї од нестямки розірвалося серце» [11, с. 3]. Кульмінацією твору є слова Катриного сусіда: «Не жалуйте, діду, малого: раніше вмерло, менше горя знатиме!» [11, с.

3]. Присутня певна ідеалізація образу хлопчика, що підсилює несправедливість долі — соціальних обставин. Про такий тип оповідань І. Денисюк писав: «Переломлення індивідуального і загального, соціологічного і психологічного елементів знаходило вираз у сюжетних мотивах розбитого особистого щастя, знівечення усієї долі, усього життя. Звідси, очевидно, «біографія» оповідань першої фази розвитку української новелістики — показ усього важкого життєвого шляху, а не окремого випадку» [7, с. 74].

Інший ракурс у вирішенні проблеми смерті бачимо у Михайла Грушевського. Осмислення смерті набуває у нього філософського звучання. Ася Гумецька зазначає, що «ця річ просякнена авторським замилюванням, яке не переходить у сентиментальність» [3, с. 15].

З біографії письменника відомо, що у «1882 році сім'ю Грушевських спіткало велике горе — померло від дифтерії троє дітей: Марія, Федір і Захарій. Крім Михайла, в сім'ї залишилось ще двоє дітей — донька Ганна та син Олександр» [3, с. 15]. Саме рано померлим рідним і присвятив прозаїк своє оповідання. Крім подібних обставин та імен персонажів, на це вказує і присвята твору: «На вічну пам'ять З. (Захарія. — *І. Н.*) Ф. (Федора. — *І. Н.*) і М. (Марії. — *І. Н.*) Г-ім [Грушевськимю — *І. Н.*]» [3, с. 13]. І хоч сам автор у статті «Як я був колись белетристом?» зазначає, що «хотів змалювати поезію українського різдвяного обряду» [4, 10], були й іманентні причини написання цього твору. Знову ж таки сам М. Грушевський вказує на причину своєї літературної діяльності: «Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, — а вони не хотіли залишатись «зачиненими дітьми» моєї думки» [4, с. 12]. Тим більше, що з біографії відомо про замкнутість М. С. Грушевського. Він переживав смерть братів і сестри, і ці почуття знайшли вихід у творчості.

Як ми вже відзначали, новела прозаїка «Остатня кутя» має підзаголовок — «Різдвяна мрія». Це налаштовує читача на ліричний лад і надає твору поліфонічного звучання, свято

Різдва Христового є сакральним святом християнства. Різдво – один з фундаментальних образів його знакової системи. Відтак маємо конгломерат ідей, символів. По-перше, це символ власне народження – у цей день народився той, хто мусив врятувати все людство. Але це і символ смерті, жертвності тому, що заради спасіння всього роду людського сам Христос мусив умерти в муках. Ісус мусив вмерти, щоб усе людство мало шанс на Воскресіння. Отже, Різдво – це народження заради смерті і смерть заради Воскресіння, буття вічного. За словами Олександра Потебні, «оповідання живуть цілими століттями не заради свого буквального смислу, а заради того, який у них може бути вкладений» [1, с. 30]. Отже, іманентний зміст в тому, що смерть – це не кінець, це не трагедія, а шлях до воскресіння, власне, його початок. Кількість розділів, а їх сім, є також своєрідним символом, адже Різдво святкується сьомого січня.

Хронотоп твору складний, має багатовимірну структуру. Місцем основних подій є дім головної героїні. На цьому обмеженому просторі формуються різні виміри часу – теперішній, давно минулий, минулий і знову теперішній. Автор розбиває твір на невеликі розділи, що надає завершеного звучання кожній події. Перший розділ вводить читача в сакральнотриптичний час подій – Різдво. За допомогою декількох вдалих речень створюється атмосфера свята: «Різдво – це слово у кожного в вухах гуде, в голові лунає й зморшки у кожного на чолі розгладить, radoшами лице розмалює, таке часом лице, на якому давно вже, окрім злості та гніву ніхто не бачив» [3, с. 13]. Автор знайомить читача з головною героїнею: «От межі іншими йде й бабуся якась – у гарній сукні, у чорній шалі; згорблена стара спина, добре лице зморщилось й хоч не світиця воно щастям, але й суму на ему не має, й на старому серці стало якось краще, тихіше» [3, с. 13]. Головна героїня належить до середнього прошарку населення, вона не відчуває матеріальних нестатків. Автор осмислює бутійну проблему смерті, не пов'язуючи її з соціальними обставинами життя, що є безперечним новаторством у контексті української літератури кінця ХІХ століття.

Другий розділ змальовує місце подій – дім Анни Степанівни, героїні твору. Третій розділ є вставною новелою, зображення сімейної ідилії та повної її руйнації: від хвороби вмерли діти та чоловік.

Четвертий розділ – це спогади героїні про найяскравіші події життя: дитинство, перше побачення з чоловіком, перші родини, святкування Різдва у сімейному колі.

П'ятий розділ – це, власне, втілення Різдвяної мрії, яка стала «реальністю». За столом знову сидять її троє дітей, чоловік та їдять кутю. Простір будинку починає вміщувати різні часові площини. Руйнуються межі реального світу, його витісняє і світ потойбічний.

Шостий розділ – це смерть-«воскресіння» бабусі, що і є пуантом твору: «Й взялась якась хвиля та піднімає угору їх, усе вище та вище; вже море ледве синіє в тумані під ними; й наче вже їх не ціла сім'я, а з тієї сім'ї стало щось одно, наче вона переселилась у одну істоту чудну й та істота іде все вище до сонця гарячого й блискучого, усе плине вверх та й так високо, що вже бабуся наче сама тієї істоти не бачить, а з нею й себе не чує...» [3, с. 153].

Сьомий розділ – своєрідний епілог; місце подій – дім. Після свята повернулася служниця і побачила, що «бабуля вже захолола» [3, с. 154]. Зіставимо початкову і кінцеву фрази твору: «От сонце розпалалося... й звідки того сяйва берещця – сипле та сипле, усе одбиваецця тім світлом, усе сяє, а сніг вже більш усього – кожна дріботиночка світить та ближче, наче усміхаецця до сонця, наче й їй весело, наче не знає, що ростопить її сонце зараз...» [3, с. 13] і «Уся сім'я тут зібралася докупи; усі полетять до ясного блискучого сонця...» [3, с. 154]. Цими двома фразами твір обрамлений. Кінцевий рядок перегукується з першим, змінює його зміст: надає початковій фразі смутку. Остання фраза є своєрідною відповіддю на поставлене питання: «й звідки того сяйва берещця».

У новелі Михайла Грушевського немає авторської оцінки, немає нарікань на долю з боку головної героїні. Твір хоч і зображує трагічність життя, залишає враження лагідного спокою.

Проблема смерті порушувалась у творах багатьох письменників кінця XIX – початку XX століття. Це оповідання Леся Мартовича «Мужицька смерть», Любові Яновської «Смерть Макарихи», Євгенії Ярошинської «Смерть за життя» та багато інших. У цих оповіданнях, як і у творі Панаса Мирного «Морозенко», проблема смерті тісно перепліталась з соціальними проблемами, була їх наслідком. Новаторством М. Грушевського є вихід на більш високий рівень узагальнення, показ смерті як закономірного явища буття, без зайвого трагізму та звинувачень будь-кого. Є всі підстави твердити, що в «Остатній куті» М. Грушевський суттєво наближається до «дороги» «новіших» письменників. Але цей твір з'явився чи не зарано, твір не знайшов свого читача. А написаний у кращих традиціях соціально-побутового жанру твір Панаса Мирного «Морозенко» відіграв свою роль у розвитку літератури, набув резонансу в тогочасному житті, тому й став хрестоматійним.

Аналізуючи екзистенціальний дискурс творчості В. Винниченка, Тамара Гундорова подає цитату Волтера Кауфмана: «Багатьох письменників минулого часто називали членами цього руху, і вкрай сумнівно, як би вони оцінили компанію, до якої їх долучили» [6, с. 302–303]. Звичайно, М. Грушевського від екзистенціалістів середини XX століття відокремлюють у першу чергу часо-просторові рамки, але також є очевидною прочитуваність екзистенціального дискурсу в його творчості.

Завершуючи аналіз екзистенціальних мотивів творчості М. Грушевського, наведемо думки письменника: «Я нітрохи не маю себе надією, що гадки, тут виложені, можуть знайти широкий відгомін. Але я думаю, що в декім вони зачеплять співзвучні струни і нагадають їм подібні ж власні настрої. І це, кінець кінцем, єдине, на що може взагалі припадати писане (чи друковане) слово – подати один одному руку через простір місця, часу і всі життєві перегороджі перед лицем тої вічності, що позирає до нас з мовчазної безодні зоряного неба» [4, с. 12].

Отже, творчість Михайла Грушевського становить собою своєрідний етап розвитку української літератури, адже у повному обсязі національну літературу творять не тільки визнані

митці, але й другорядні письменники. На це вказує і М. Зеров: «В українській белетристиці М. С. Грушевському, нехай і випадковому гостеві в цій ділянці, належить своє відмітне місце в ряді авторів, що почали відходити від традиційної народницької прози 80–90-х років» [9, с. 64].

Літературознавець з діаспори Б. Романенчук полемізує з цією думкою: «Михайло Грушевський якщо й був у літературі гостем, то тільки аж ніяк не випадковим, а рідкісним» [5, с. 240]. Звичайно, цих визнаних критиків розсудить час та читацька аудиторія. Незаперечним фактом є потреба ширшого введення в обіг таких творчих постатей, як Михайло Грушевський. Від цього не тільки збагатиться наше знання історії української літератури, але й з'явиться можливість детальніше простежити її еволюцію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / [за ред. Марії Зубрицької]. — Львів : Літопис, 1996. — 636 с. — (Слово. Знак. Дискурс).
2. Винар Л. Грушевськознавство : Генеза й історичний розвиток : у 5 т. — Київ : Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство імені М. Грушевського : вид-во імені Олени Теліги, 1998. — (Серія «Грушевськіана»)
3. Грушевський М. Із літературної спадщини / [за ред. Л. Винар, упор. Т. Бурлака, А. Шацька]. — Нью-Йорк; Київ : Книга, 2000. — 416 с.
4. Грушевський М. Як я був колись белетристом / Михайло Грушевський // Грушевський М. Під зорями. — К., 1918. — С. 5–12.
5. Грушевський М. С. Предок : із белетристичної спадщини / Михайло Грушевський. — К. : Веселка, 1990. — 247 с.
6. Гундорова Т. ПроЯвлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму / Тамара Гундорова. — [2-ге вид., зі змінами та доповн.]. — К. : Критика, 2009. — 441 с.
7. Денисюк І. Розвиток української малої прози ХІХ — поч. ХХ ст. / Іван Денисюк. — Львів : Науково-видавниче товариство «Академічний Експрес», 1999. — 280 с.
8. Єфремов С. О. Історія українського письменства / Сергій Єфремов; [худож. оформл. В. М. Штогриня]. — К. : Феміна, 1995. — 688 с.

9. Зеров М. Українське письменство / Микола Зеров; [упоряд. М. Сулима; післям. М. Москаленка]. — К. : Вид-во Соломії Павличко. Основи, 2002. — 1301 с.
10. Історія української літератури (Перші десятиріччя ХІХ століття) : підручник / [за ред. П. П. Хропко, О. Д. Гнідан, П. І. Орлик та ін.]. — К. : Либідь, 1992. — 512 с.
11. Мирний П. Вибрані твори / Панас Мирний; [вступ. ст. М. М. Шумила; худож. оформл. І. Д. Прицевського]. — К.: Веселка, 1984. — 221 с.
12. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : монографія / Соломія Павличко. — [2-ге вид., перероб. і доп.]. — К. : Либідь, 1999. — 357 с.
13. Поліщук Я. О. І ката, і героя він любив... : Михайло Коцюбинський : літературний портрет / Ярослав Поліщук. — К. : ВЦ «Академія», 2010. — 304 с. — (Серія «Життя і слово»).
14. Пушак Л. Традиційне і модерністське в художній прозі Михайла Грушевського / Любомир Пушак // Українські літературознавчі наближення / [ред. І. Набитовича]. — Люблін : Вид-во ун-ту імені Марії Кюрі-Скадовської, 2006. — С. 127–137.
15. Янкова Н. І. Жанрово-стильові поетикальні параметри творчості М. Грушевського : автореф. дис. ... канд. філ. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Н. І. Янкова. — Київ, 2008. — 20 с.